

מתוך: תלמוד דרך ארץ- מסכת מכות, בית מאיר תשס"ז, עמ' 69-84

הרב יהודה זולדן

שמיטת כספים, פרוזבול והערמה

(מכות ג ע"ב)

א. מצוה להשמיט כספים במוצאי שנת השמיטה

ב. מוסר שטרותיו ופרוזבול

ג. תקנת חכמים בניגוד לאמור בתורה

ד. פרוזבול בזמן הזה

ה. היתרים והערמות בשנת שמיטה

בגמ' במכות ג ע"ב, במהלך דיון על אדם שהלווה לחברו כסף לעשר שנים, מזכיר רבא את המשנה במסכת שביעית י, ב:

המלווה על המשכון, והמוסר שטרותיו לבית דין, אינן משמיטין.

משנה זו קשורה לפרוזבול שתיקן הלל בשלהי הבית השני. הפרוזבול משמש פעמים רבות כדוגמא ל"כושר האלתור" של חכמים "רק" כשהם רוצים, וכשנוח להם, למצוא "פטנטים" ותקנות על מנת לעקוף או להערים על מה שכתוב בתורה, ומכאן המתקפה למה חכמים בני זמננו לא משתמשים באותם "פטנטים" הידועים רק להם? במהלך הדברים נתמקד בשאלה מהו באמת הפרוזבול, מה היתה תקנת הלל, ומה משמעות הפרוזבול בימינו, והאם בכלל מדובר בהערמה.

אמנם עיקרה של סוגית פרוזבול היא בגמרא בגיטין לו-לז, אך מאחר והענין נזכר כאן, ומאחר ששנת תשס"ח היא שנת שמיטה, זה המקום להתעכב ולהסביר מהו פרוזבול.

א. מצוה להשמיט כספים במוצאי שנת השמיטה

בפרשת ראה נאמר (דברים טו, א-ג):

מִקֵּץ שִׁבְעֵי שָׁנִים תַּעֲשֶׂה שְׁמִטָּה. וְזֶה דִּבְרֵי הַשְּׁמִטָּה שְׁמוּטָה כָּל בַּעַל מִשָּׂה יְדוֹ אֲשֶׁר
יִשָּׂה בְּרַעְיוֹ לֹא יִגֹּשׁ אֶת רַעְיוֹ וְאֶת אֲחִיו כִּי קָרָא שְׁמִטָּה לָהּ. אֶת הַנֶּכְרִי תִגְשׁ וְאֲשֶׁר
יִהְיֶה לָךְ אֶת אֲחִיךָ תִשְׁמִט יָדְךָ.

התורה מצוה להשמיט את החובות במוצאי שנת השמיטה. כך ניסח זאת הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל ט, ד:

אין שביעית משמטת כספים אלא בסופה, שנאמר: "מקץ שבע שנים תעשה שמיטה וזה דבר השמיטה" (דברים טו, א-ב) ושם הוא אומר: "מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות" (דברים לא, י), מה שם אחר שבע, אף השמטת כספים אחר שבע. לפיכך הלווה את חבירו בשביעית עצמה גובה חובו כל השנה, וכשתשקע חמה בלילי ראש השנה של מוצאי שביעית אבד החוב.

במשך כל שנת השמיטה מותר ואפשר לגבות את החובות, ומשהגיע ראש השנה של השנה השמינית, אסור למלווה לנגוש "לא יגוש את רעהו ואת אחיו".

בטעם המצוה כתב בספר החינוך (מצות עשה תעז):

שמיטת כספים... ללמד נפשנו במדות המעולות מדת הנדיבות ועין טוב, ונקבע בלבבנו הבטחון הגדול בשם ברוך הוא, ואז תכשר נפשנו לקבל טוב מאת אדון הכל כלול הברכה והרחמים. וגם נמצא מזה גדר חזק ומחיצה של ברזל להתרחק מאד מן הגזל ומן החמדה בכל אשר לרענו, כי נשא קל וחומר בנפשנו לאמר, אפילו הלוינו ממנוי והגיע שנת השמיטה אמרה תורה להשמיט בידו המלווה, שלא לגזול ושלא לחמוס משלו - לא כל שכן שראוי לי להתרחק עד הקצה האחרון.

אדם שהלווה כספים לחברו, ואיננו גובה אותם בשל המצוה לשמוט את החוב, מעלה את מידת החסד והנדיבות שלו לקומה נוספת, והוא יוצר יחס מאוזן ונכון על ערכו וחשיבותו של הרכוש אשר לו. היכולת של אדם לוותר על מה שמגיע לו בדין, תרחיק ממנו מחשבות שליליות על גזל ולקחת רכוש וממון שאיננו שלו.

אלא שקיים חשש שבעלי הממון והרכוש ימנעו מלהלוות כסף לעניים ונצרכים, מחשש שהגביה תחול בראש השנה של מוצאי השמיטה והמלווים לא יוכלו לגבות את כספם בחזרה. על כן בפסוקים שבהמשך הפרק מזהירה התורה (דברים טו, ט-יא):

הַשְׁמֹר לְךָ פֶּן יִהְיֶה דְבָר עִם לִבְכָּךְ בְּלִיעֵל לֵאמֹר קִרְבָּה שְׁנַת הַשְּׁבַע שְׁנַת הַשְּׁמִיטָה וְרָעָה עֵינֶיךָ בְּאַחֲיֶיךָ הָאֲבִיּוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקִרְאָה עֲלֶיךָ אֵל ה' וְהָיָה בְּךָ חֲטָא. נָתַן תִּתֵּן לוֹ וְלֹא יִרְעֶה לִבְכָּךְ בְּתִתֶנּוּ לוֹ כִּי בְּגִלָּל הַדִּבָּר הַזֶּה יִבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מַשְׁלַח יָדְךָ. כִּי לֹא יִחְדָּל אֲבִיּוֹן מִקֶּרֶב הָאָרֶץ עַל כֵּן אֲנִי מְצַוְךָ לֵאמֹר פָּתַח תִּפְתָּח אֶת יָדְךָ לְאַחֲיֶיךָ וּלְאֲבִיּוֹנְךָ בְּאַרְצְךָ.

אסור להימנע מלהלוות, ואף אסור לגבות את החובות, מלבד מצוות העשה להשמיט את החובות. את שני האיסורים, שלא להימנע מלהלוות, והאיסור מלגבות, מונה הרמב"ם בספר המצוות - במנין לא תעשה (מצווה רל-רלא):

והמצוה הר"ל, היא שהזהירנו שלא לתבוע המשאות בשנת השמיטה אבל ישמטו כלם יחדיו. והוא אמרו יתברך: "שמוט כל בעל משה ידו וכו' לא יגוש את רעהו ואת אחיו". ...ואינו מותר ליגוש המשאות שעברה עליהם השביעית אבל ישמטו.

והמצוה הר"א, היא שהזהירנו מהמנע להלוות קצתנו לקצתנו מפני השמיטה כדי שלא ישמט החוב שהכתוב הזהיר מזה הענין ואמר (שם) "השמר לך פן יהיה דבר" וכו'. ולשון סיפרי: "השמר" בלא תעשה, "פן יהיה" בלא תעשה. כלומר שאלו שני הלאוין באו בזה הענין זה אחר זה לחזוק.

התורה מכנה את מי שאיננו מלווה בשל חששו שהוא לא יוכל לגבות את חובו לפני צאת השמיטה בכינוי: "בליעל". אונקלוס מתרגם שם: ברשעות. הכינוי בליעל מופיע במקרא בהקשרים הבאים: "יֵצְאוּ אֲנָשִׁים בְּנֵי בְלִיעֵל מִקֶּרֶב וַיִּדְּיָחוּ אֶת יִשְׂרָאֵל עִירָם לֵאמֹר נִלְכָּה וְנַעֲבֹדָה אֱלֹהִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר לֹא יְדַעְתָּם" (דברים יג, יד); "אָדָם בְּלִיעֵל אִישׁ אֶן הוֹלֵךְ עֲקֻשׁוֹת פָּה" (משלי ו, יב); "אִישׁ בְּלִיעֵל כָּרָה רָעָה" (משלי יט, יח); "חָשַׁב עַל ה' רָעָה יַעֲץ בְּלִיעֵל" (נחום א, יא). זהו אם כן: אדם רע, יועץ רעות, ומסית לרעה. את כל המעשים השליליים הללו, הוא עושה כי הוא בלי עול, פורק עולו של מקום.

יש להעיר ששביעית משמטת חובות שמקורם בהלוואות, ולא חובות של אדם שנוצרו באופן אחר. למשל: שכר עבודתו של אדם איננו הלוואה, ולכן המעביד חייב לשלם את שכרו גם לאחר צאת השמיטה; כך גם לגבי כתובת אשה, תשלום עבור קניה בחנות בהקפה, קנסות, ועוד, אלא אם כן הם התנו שכספים אילו הם בתורת הלוואה (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ט, יא-יג).

ב. מוסר שטרותיו ופרוזבול

למרות שהתורה הזהירה באזהרה חמורה שלא להימנע מלהלוות, בכל זאת, בשלהי הבית השני התעוררה בעיה חמורה בענין, והלל שהיה הנשיא באותה עת תיקן את תקנת פרוזבול. וכך נאמר במשנה בשביעית י, ג:

פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה: "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל", התקין הלל לפרוזבול.

המילה פרוזבול, היא קיצורה של מילה ביוונית: "פרוזבוליבוטי" שפירושה מסמך ובו אישור לבית הדין לגבות חוב (ראה גם בתוספות יום טוב, ובתוספות אנשי שם במשנה בשביעית שם). חז"ל נתנו למילה זו גם משמעות תוכנית (גיטין לו ע"ב - לו ע"א):

מאי פרוסבול? אמר רב חסדא: פרוס בולי ובוטי. בולי - אלו עשירים, דכתיב: "ושברתי את גאון עוזכם" (ויקרא כו, יט), ותני רב יוסף: אלו בולאות (=עשירים) שביהודה. בוטי - אלו העניים, דכתיב: "העבט תעביטנו" (דברים טו, ח). אמר ליה רבא ללעזא: מאי פרוסבול? אמר ליה: פורסא דמילתא.

פרוזבול היא תקנה שנועדה להסדיר את הקשרים שבין עשירים לעניים. פרוז - תקנה, בולי - עשירים, בוטי - עניים. העשירים אינם מלוים לעניים מחשש שהחוב ישמט במוצאי השמיטה, ועל כן הלל תיקן תקנה לדבר.

מה מהותה של התקנה? המשנה (שביעית י, ד) מצביעה על גופו של הפרוזבול, נוסח המסמך או ההוראה שנמסר לבית הדין:

זהו גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה, והדיינים חותמין למטה או העדים.

בסמכות בית דין לגבות חובות, והמלווה מוסר הרשאה לדיינים לגבות את חובותיו. במשנה בשביעית י, ב נאמר: "המוסר את שטרותיו לבית דין □ אינן משמטין". טעם הלכה זו מוסבר בירושלמי (שביעית י, א):

"ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידיך" (דברים טו, ג) ולא המוסר שטרותיו לבית דין.

בית דין יכולים לגבות חובות, לשמר ולאכופ את הסדר החברתי הנכון והראוי, לפיו לווים יחזירו את חובותיהם למלווים. בית הדין הם באי כוחו של הציבור ופועלים למענו, וגביית החובות לא נעשית לשם צרכיהם האישיים, אלא לטובת הציבור. האיסור בתורה הוא לגבות חובות אישיים: "כָּל בֶּעַל מַשֶּׁה יְדוֹ אֲשֶׁר יִשָּׂה בְּרֵעֵהוּ לֹא יִגַּשׁ אֶת רֵעֵהוּ וְאֶת אָחִיו". מאח ומחבר אין לגבות עם צאת השמיטה, אך בית דין גובה חובות, כדי למנוע עוולות חברתיות.¹

הריטב"א מסביר גם את ההיגיון המשפטי העומד מאחורי האפשרות של בית דין לגבות את החוב:

כל שמוסר שטרותיו ממש לבית דין מדאורייתא אינו משמט, דהא נגוש ועומד הוא.

¹ דבר דומה מצינו גם כן בתקנת אוצר בית דין (תוספתא שביעית ח, א). בית דין מנהל את עניני המטעים, וגובה תשלום עבור עבודת החקלאים, מערך השיווק וכד', והשכר המשולם בתמורה לפירות הוא שכר העבודה וההוצאות הנלוות. כל גם באשר לקטיף הפירות. אדם פרטי, איננו יכול לקצור לבצור ולאסוף כדרך שהוא קוצר ובוצר בכל שנה (רמב"ם הל' שמיטה ויובל ד, א כב-כג), אך שלוחי בית דין רשאים במסגרת אוצר בית דין, לקצור ולבצור כדרך שהם עושים כל שנה. (ראה: הרב שאול ישראלי, "אוצר בית דין", חוות בנימין ג, עמ' תרכא □ תרכה). לדעת הרב דוד פרדו (פירוש חסדי דוד על התוספתא שם), תקנת אוצר בית דין יעילה גם שביעית מהתורה.

כשמלווה מוסר שטרותיו לבית דין על מנת שיגבה את חובותיו, משמעות הדבר היא שבית דין נותן למלווה תמיכה וסעד מכח סמכותו ומעמדו לגבות את החוב, ועל כן זה נחשב כאילו החל תהליך הנגישה מהלווה עוד קודם למועד שמיטת החובות.

כאמור, על פי דין דאורייתא, מי שמוסר שטרותיו לבית דין אין שביעית משמטת. אם כן מה היתה תקנתו של הלל?

בסוגיה במכות ג ע"ב נחלקו רש"י ותוספות, מה בין מוסר שטרותיו לבית דין, לבין פרוזבול. האם יש זהות בין מסירת שטרות לפרוזבול, או שפרוזבול היא תקנה אחרת, רחבה יותר מאשר מסירת שטרות לבית דין? רש"י כותב כך:

מוסר שטרותיו לב"ד - הוא פרוזבול שהתקין הלל שכתוב בו מוסרני לכם פלוני ופלוני הדיינין שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה.

לפי רש"י מסירת שטרות היא תקנת הפרוזבול, ואם כן לשיטתו, מה מיוחד בתקנת הלל? תוספות במכות שם חולק על רש"י:

המוסר שטרותיו לב"ד - פירש הקונטרס דהיינו פרוזבול. ולא נראה דהא במסכת שביעית (פ"י מ"ב) תני: 'המוסר שטרותיו לב"ד', והדר קתני: 'פרוזבול אינו משמט'. אלמא תרי מילי נינהו. לכך נראה דתרי מילי נינהו, ומוסר שטרותיו לב"ד מדאורייתא אינו משמט.

תוספות מציין צד אחד שיש בהבדל בין מסירת שטרות לבית דין, לבין פרוזבול. כאמור, מוסר שטרותיו לבית דין אינו משמט מדין דאורייתא. "את אחיך תשמט ידיך" - ולא המוסר שטרותיו לבית דין. ניתן להבין מדבריו שפרוזבול היא תקנת חכמים השונה ממסירת שטרות, אולם התוספות לא הסביר מה טיבה.

הר"ן (גיטין, דף יח ע"ב מדפי הרי"ף), הסביר זאת:

ואם תאמר, והא מדאורייתא הוא, וכדתניא בספרי: "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידיך", ולא של אחיך בידך. יצא המלווה על המשכון והמוסר שטרותיו לבית דין שאין משמיטין?

יש לומר דהיכא דמסר שטרותיו ממש, דאורייתא היא. אלא דאתא הלל ותיקן, דאע"ג דלא מסר, ואפילו אינן בידו נמי, כי אמר מוסרני, כמאן דמסר דמי. וכן אמרו בירושלמי (שביעית י, ב) אפילו נתונן ברומי. והיינו דאמר בירושלמי (שם): "תשמט ידיך", ולא המוסר שטרותיו לבית דין, מכאן סמכו לפרוזבול מן התורה".

כלומר וכיון דמסירת שטרות דאורייתא, תקנו אף הם פרוזבול. ...וכי תימא כיון דמדאורייתא במסירת שטרות סגי, למה הוצרך לתקן פרוזבול? יש לומר [א] מפני שאין הכל רוצים למסור שטרותיהן, [ב] ועוד שלפעמים אינם בידם, [ג] ועוד דפרוזבול מהני אף למלוה על פה.

מדין תורה רק אם אדם מוסר באופן ממשי את שטרותיו לבית הדין, או אז בית הדין רשאי לגבות בשמו את החובות. הלל הרחיב ופישט את האפשרות של מסירת השטרות לבית דין. לפיו אין צורך למסור ממש את שטרי החוב לבית הדין, אלא די בכך שהמלוה ימסור הודעה חד צדדית לבית דין בכל מקום שהוא, שגביית חובותיו נעשית בשם בית הדין. כיון שאין צורך למסור בפועל את השטרות לבית הדין, מועילה התקנה גם למלוה על פה, שבה לא נעשה שטר הלוואה מסודר בין המלוה ללווה.

הלל פעל במסגרת ההלכה. הוא הרחיב אפשרות שהתורה מצביעה עליה כדבר לגיטימי. אין מדובר על פיקציה משפטית, אלא על תקנה ששורשה בתורה. הלל בתקנתו, מנע עוולה גדולה וחמורה יותר דווקא לטובת העניים, שלא היו יכולים ללוות כספים מעשירים, בשל חששם של העשירים שהחובות לא יוחזרו אליהם בתום שנת השמיטה.

כשעמדה בפני הלל האפשרות לקיים את תקנת חכמים זכר לשמיטה, ושהשמטת כספים תנהג בזמנו, כשהמחיר הוא שמלווים נמנעים מלהלוות כתוצאה מכך, הוא העדיף לתקן את תקנת הפרוזבול. הוא הרחיב את אופציות הגביה, ובכך עודד שוב את העשירים להלוות לעניים.

על כך שתקנתו של הלל ייסודה מהתורה ניתן ללמוד מהצגת הירושלמי (שביעית י, ב) את תקנת הלל:

“ואשר יהיה לך את אחיך תשמת ידיך” (דברים טו, ג) ולא המוסר שטרותיו לבית דין - מיכן סמכו לפרוזבול שהוא מן התורה. ופרוזבול דבר תורה? כשהתקין הלל סמכוהו לדבר תורה.

מפרש הפני משה שם:

שמצאו בפסוק זה אסמכתא לתקנת הלל.

אין מדובר רק על אסמכתא בעלמא, אלא תקנה שמרחיבה את האמור בתורה.

הריטב"א (מכות ג ע"ב), כותב שיתכן ואין מחלוקת גורפת ועקרונית בין רש"י לתוספות:

“ואפשר כי רש"י ז"ל כך רוצה לומר דהיינו תקנת פרוזבול כלומר אהא אסמכה”.

הפני יהושע אף הוא מסביר בכיוון זה, וכותב:

מפרש רש"י דבאמת חדא מלתא היא, דאי לאו דמוסר שטרותיו לבית דין אינו משמט מדאורייתא לא היה הלל מתקן פרוזבול אף דשביעית בזמן הזה מדרבנן, מכל מקום כל מאי דתיקנו רבנן כעין דאורייתא תיקון אלא כיון דמוסר שטרותיו לבית דין אינו משמט מדאורייתא, משום הכי התקין הלל פרוזבול והוי נמי כעין דאורייתא.

רש"י לא התכוון לומר שמוסר שטרותיו ופרוזבול זה היינו הך. כונת רש"י לומר שתקנת פרוזבול יסודה בהוראת התורה ששטרות חוב שנמסרו לבית הדין לגביה אינן נשמטות, והלל הרחיב את האמור בתורה, “וכל דתיקון רבנן כעין דאורייתא תיקון”. מכאן שיתכן שרש"י ותוספות אינם חלוקים במשמעות תקנת הלל ובאופן יישומה, אלא אולי בניסוח ובפרשנות.

ג. תקנת חכמים בניגוד לאמור בתורה

אלא שאם כך זו היתה כוונת הלל, יוצא שהלל תיקן תקנה שהיא בניגוד לאמור בתורה. שהרי לפי התורה, במוצאי השמיטה החובות נשמטים, ומהפסוק: “ואשר יהיה לך את אחיך תשמת ידיך”, נלמד שמהתורה שטרות שנמסרו לבי"ד לגביה אינן נשמטים, ומכאן ששטרות

שלא נמסרו בפועל ליד בית הדין, או מלווה בעל פה נשמטים מדין תורה. ע"פ תקנת הלל, גם שטרי חוב שלא נמסרו בפועל לבית דין, וכן גם מלווה בע"פ לא נשמטים, והמלווה יכול לגבות את החוב מהלווה. כיצד יכול היה הלל לתקן תקנה הנוגדת באופן ישיר את האמור בתורה?

שאלה זו שואלת הגמ' בגיטין לו ע"א- ע"ב:

ומי איכא מידי, דמדאורייתא משמטא שביעית, והתקין הלל דלא משמטא?

שטרי חוב שלא נמסרו בפועל בית דין נשמטים מדין תורה, ואיך הלל תיקן שיהיה אפשר לגבות אותם? על כך משיבה הגמרא:

אמר אביי: בשביעית בזמן הזה, ורבי היא; דתניא, רבי אומר: "זה דבר השמיטה שמוט" - בשתי שמיטות הכתוב מדבר, אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים, בזמן שאתה משמט קרקע - אתה משמט כספים, בזמן שאי אתה משמט קרקע - אי אתה משמט כספים; ותקינן רבנן דתשמט זכר לשביעית. ראה הלל שנמנעו העם מלהלוות זה את זה, עמד והתקין פרוסבול.

לדברי אביי, תקנת הלל נשענת על כך ששביעית בזמן הזה מדרבנן, ולדברי רש"י שם טעם הדבר הוא שמזמן בית שני ואילך לא נהג יובל, כי רוב עם ישראל לא היה בארץ ולא ישב בנחלותיו כשהוא מחולק לשבטים, ועל כן בטלה גם מצות שביעית, ובכל זאת תקנו חכמים שינהגו במצות שמיטה כזכר למצוה. ומכיון שהלל ראה שהעשירים לא מלווים לעניים, תיקן הלל את תקנת הפרוסבול.

יש להוסיף עוד, שיתכן והיות השמיטה בבית שני מדרבנן, מסבירה את העובדה שכבר בתחילת בית שני, היה צורך לכלול במסמך האמנה את ההתחייבות להשמיט כספים:

וּבְכָל זֹאת אֲנַחְנוּ כֹּרְתִים אֶמְנָה וְכֹתְבִים וְעַל הַחֲתוּם שְׂרִינוּ לְוִינוּ כְּהִינוּ ... וְנִטְשׁ אֶת הַשָּׁנָה הַשְּׂבִיעִית וּמִשָּׂא כָּל יָד (נחמיה י, א, לב).

היה כנראה קושי להשריש את הרצון לעשות זכר לשמיטה בתחילת הבית השני, ועל כן היה צורך לחזק את הדבר בכתב האמנה.

לקיומה של מצות השמטת כספים בשביעית היו אם כן שלוש תקופות:

[א] מצוות שביעית נהגו מהתורה עד חורבן בית ראשון.

[ב] מתחילת בית שני, משרוב עם ישראל לא היה בארץ ולא ישב בנחלות השבטים, לא נהגה שביעית מהתורה כלל. חכמים תיקנו ששביעית תנהג זכר למצווה.

[ג] בסוף בית שני כשראה הלל שהעשירים לא מלווים לעניים מחשש שלא יהיה ניתן לגבות את החובות, תיקן הלל את תקנת הפרוזבול.

ממשיכה הגמרא (גיטין לו ע"ב) ושואלת:

ומי איכא מידי, דמדאורייתא לא משמטא שביעית, ותיקנו רבנן דתשמט?

מהתורה שביעית לא נוהגת כלל בזמן בית שני, ואם כן כיצד תקנו חכמים ששביעית תשמט? השאלה היא איננה על תקנת הלל, אלא על התקנה המוקדמת של חכמים ששביעית משמטת על אף שמהתורה שביעית אינה משמטת.

ההשלכה המעשית היא שמלווה שהלווה כסף, רשאי מהתורה לגבות את חובו כמו שנה רגילה, וחכמים תיקנו שלא יוכל מאחר ותיקנו זכר לשביעית. על כך משיבה הגמרא שתי תשובות. נציג את הראשונה:

אמר אביי: שב ואל תעשה הוא.

לדברי אביי אמנם מדין תורה שביעית לא משמטת בזמן הזה, ועל הלווה להחזיר את החוב למלווה כמו בשנה רגילה, שהרי "פריעת בעל חוב היא מצווה" (כתובות פו ע"א). אך מסמכותם של חכמים לקבוע שאדם לא יקיים מצווה בשב ואל תעשה, וכדברי רש"י בגיטין שם:

שב ואל תעשה - והלווה הזה שב ובטל ואינו עושה המצווה לפרוע את חובו ולא עקר ליה בידים, וכי האי גוונא מותר לעקור דבר מן התורה כגון שופר ולולב ודומיהן ביבמות בהאשה רבה (דף צ:). דלא עקירה בידים היא.

הוראת חכמים היא שהלווה לא יקיים את המצווה. אמנם, כתוצאה מכך נמנעו העשירים מלהלוות, ועל כן נאלץ הלל לתקן תקנת הפרוזבול.

בגמרא מובאת תשובה נוספת:

רבא אמר: הפקר בית דין היה הפקר, דאמר רבי יצחק: מנין שהפקר בית דין היה הפקר? שנאמר: "וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו והוא יבדל מקהל הגולה" ((עזרא י, ח).

רבי אליעזר אמר מהכא: "אלה הנחלות אשר נחלו אלעזר הכהן ויהושע בן נון וראשי האבות" (יהושע יט, נא), וכי מה ענין ראשים אצל אבות? לומר לך, מה אבות מנחילין את בניהם כל מה שירצו, אף ראשים מנחילין העם כל מה שירצו.

לדברי רבא סמכותם של חכמים גדולה עוד יותר. לא רק שבסמכותם להשאיר ממון ביד המחזיק בו, אלא שבסמכותם גם להפקיר ממון ורכוש מיד הבעלים. מדין תורה הלווה צריך להחזיר את ההלוואה למלווה כי שביעית בזמן הזה איננה משמטת, אך חכמים הפקיעו את הממון מיד המלווה והשאירו אותו ביד הלווה כדי שלא תשכח תורת שביעית, זאת מכח הכלל: "הפקר בית דין - הפקר".

בגמ' מובאים שתי אסמכתאות לעקרון זה. רבי יצחק לומד זאת מפעולת עזרא להפריד את הנשים הנכריות. עזרא קורא לכולם להתכנס בירושלים על מנת שבית הדין ידון בענין זה, והסנקציה המוטלת על מי שלא יגיע היא: "וכל רכושו יחרם". הסנקציה הזו מלמדת על הכח שיש לבית הדין, או לאנשי כנסת הגדולה באותם ימים כדברי רש"י שם, להחרים רכוש.

רבי אלעזר מציין לפסוק מספר יהושע, העוסק בחלוקת הארץ. הארץ שייכת לכל עם ישראל, ומסמכות ראשי המטות היה לחלק את נחלת השבט לראשי האבות לפי הבנתם. פעולת החלוקה משמעותה הפקרת האדמות מידי הכל, וחלוקה מחודשת. לדברי הרב שלמה לוריא (ים של שלמה יבמות י, יט), לפי רבי יצחק הפסוק מעזרא מלמד על סמכות בית דין להפקיר רכוש או להחרים, ואילו לפי רבי אלעזר הפסוק מיהושע מלמד על כך שבסמכות בית דין להפקיר רכוש ואף להעבירו לבעלים אחרים.

לדברי רש"י בסוגיה בגיטין שם תשובת רבא "הפקר בית דין הפקר", מסבירה גם את תקנתו של הלל:

רבא אמר - לעולם בין לרבנן דפליגי אדרבי ואמרי שביעית להשמטת מלווה בזמן הזה דאורייתא, ותקין הלל דלא תשמט בין לרבי דאמר לאו דאורייתא ואמור רבנן

דתשט לא תיקשי דבר. דבדבר שבממון אין כאן עקירת דבר מן התורה במקום סייג וגדר דהפקר בית דין בממון היה הפקר.

לפיו, גם כשביעית מהתורה בסמכותם של חכמים, ובהקשר זה בסמכות הלל, לתקן תקנה שיסודה הפקרת ממון. אמנם תוספות (שם, ד"ה מי איכא) לא מקבל את דברי רש"י ולפיו תירוצו של רבא מסביר את סמכותם של חכמים לתקן שביעית תשט על אף שמהתורה שביעית איננה משמטת בזמן הזה, ולא את תקנתו של הלל.²

ד. פרוזבול בזמן הזה

באופן מעשי, פסק הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל ט, טז):

ואין הפרוזבול מועיל אלא בשמטת כספים בזמן הזה שהיא מדברי סופרים, אבל שמטה של תורה אין הפרוזבול מועיל בה.

וכך פסק להלכה גם בשו"ע (ח"מ סי' סז, א).

משמעות הדבר היא שבזמן שביעית תהיה מהתורה, לא ניתן יהיה להשתמש בתקנת הפרוזבול. יש צורך לחזור ולהתרגל להלוות ולשמוט את החובות עם צאת השמיטה. ההרגל בשימוש בפרוזבול לכל סוגי ההלוואות, הרחיק אותנו במידת מה מהכוונה המקורית של התורה. "אם כסף תלווה את עמי את העני עמך" (שמות כב, כד). מצות ההלוואה היא בעיקרה למי שהוא עני. כך כותב הרמב"ם (הל' מלווה ולווה א, א):

מצות עשה להלוות לעניי ישראל שנאמר: "אם כסף תלווה את עמי את העני עמך" (שמות כב, כד), יכול רשות? תלמוד לומר: "והעבט תעביטנו" (דברים טו, ח). ומצוה זו גדולה מן הצדקה אל העני השואל שזה כבר נצרך לשאול וזה עדיין לא הגיע למדה זו, והתורה הקפידה על מי שימנע מלהלוות לעני שנאמר: "ורעה עינך באחריך האביון" (דברים טו, ט).³

² במחלוקת דומה נחלקו הרמב"ם והראב"ד בהל' שמיטה ויובל, ט, טז, וראה שם בכסף משנה.

³ דברים דומים כתבו הטור והשו"ע חושן משפט סי' צז.

ולכן דוקא לעני יש מצוה להלוות, ודוקא לו יש לשמוט את החוב. כשמלווה מוסר שטרותיו לבית הדין, בית הדין מברר ובודק שאכן נעשה כאן עוול, ולווה איננו מחזיר את החוב, ואז בית הדין מפעיל את סמכותו ואוכף את הלווה לפרוע את חובו. הנצי"ב (העמק דבר דברים טו, ב-ג) מדייק מלשון הכתוב שעל בית הדין לבדוק במה מדובר ואז להפעיל את סמכותו. "לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה", זהו בחקלאי שלווה כי השמיט את השדה וקרא שמיטה לה, ואילו הפסוק: "ואשר יהיה לך את אחיך תשמיט ירך", מדובר בסוחר שלווה לצורך מסחרו. על הלוואה זו אמרה תורה "אפס כי לא יהיה בך אביון". יש לוודא שהלווה הסוחר לא ינצל את מצוות השמטת הכספים להתעשר על חשבונו של המלווה.

המגמה היא לאפשר לעני להתחיל בנקודת מוצא כלכלית טובה יותר ולא לשקוע בעוני. בניגוד לכך, אין סיבה שאיש עסקים שקבל הלוואה או אשראי מהבנק לשם ביצוע עסקה גדולה, לא ישיב את ההלוואה. הוא איננו צריך להתעשר עוד על חשבון הבנק, ולכן בית הדין לא יאפשר לו להתחמק מתשלום חובו.

אמנם כיום משתקנת הפרוזבול נפוצה נוהגים לכתוב פרוזבול לגביית כל החובות. אך על מנת להתרגל לקיים מצות השמטת כספים כראוי וכנדרש, הציע הרב יוסף חיים, להותיר לפחות חוב אחד ללא פרוזבול, ואותו לא לגבות מהלווה (בן איש חי, פר' כי תבוא שנה א, אות כו).

ה. היתרים והערמות בשנת שמיטה

כאמור, תקנתו של הלל מבוססת על כך ששביעית בזמן הזה היא מדרבנן, ומאחר והוא ראה קלקול חברתי לפיו עשירים לא הלוו לעניים מחשש שלא יוכלו לגבות את חובותיהם חזרה עם צאת השמיטה, תיקן תקנה שהיא לטובת הציבור, כדי שעשירים ילוו לעניים. התקנה מבוססת על דרך לגיטימית שמותרת על פי התורה - מסירת שטרות לבית דין, אלא שהלל הרחיב ופישט אותה עוד.

בהקשר יש לציין תקנה נוספת בה נוהגים להשתמש בשנת שמיטה - היתר מכירה, וגם בה יש להצביע על הפעלת עקרונות דומים בפני מתקני התקנה.⁴

משהתחדשה ההתיישבות היהודית בארץ מלפני מאה עשרים שנה, התעוררה בעיה קשה, כיצד יהיה ניתן לקיים את מצוות השמיטה בכל הקשור לעבודות האדמה. היישוב היהודי בארץ היה קטן, ופרנסת רובו התבססה על חקלאות. השבתת הארץ במשך שנת השמיטה משמעותה היתה חיסול ההתיישבות היהודית בארץ.

כך הציג זאת הרב ישראל יהושע מקוטנא (שו"ת ישועות מלכו חלק יו"ד סימן נה), ממבססי היתר המכירה ומתומכיו, בתשובתו מחודש אדר בשנת תרמ"ח, לחקלאים בארץ ישראל:

בעסק שמיטה האיך להתנהג שם (=בארץ ישראל). [א] כי אם יחדלו מלעבוד, תשם האדמה ולא יוכל להתקיים בארץ ישראל. [ב] והנה אמרתי בפשיטות שטוב להתיר למכור לנכרי ואע"פ שאסור ליתן ולמכור קרקע בארץ ישראל כיון שהוא לטובת היישוב פשיטא דאין כאן איסור דלא תחנם. [ג] בפרט כשמוכר על מנת להחזיר דמהני בחמץ... [ד] ובשביעית בזה"ז דאינו אלא מדרבנן פשיטא דאין להחמיר וזה פשוט.

הבעיה הקיומית שנוצרה, איננה מצוקה פרטית של חקלאי כזה או אחר, ולכן יש למצוא פתרון כולל לקיומה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, שאם לא כן: "תשם האדמה ולא יוכל להתקיים בארץ ישראל".

ההצעה למכור את הקרקע לגוי, מזכירה את היתר מכירת החמץ לגוי לקראת חג הפסח, אלא ששם אין כל איסור למכור חמץ לגוי, רק העובדה שהדבר נעשה לפני פסח על מנת להיפטר מהחמץ, מצביעה על כך שיש כאן איזו שהיא הערמה. העברת החמץ לבעלות

⁴ בהלכה ישנן דוגמאות רבות להערמות ולתקנות דומות, והמפורסמות שבהם: היתר מכירת חמץ, היתר עיסקא, ועוד, אך בדברינו כאן נתמקד רק באותן הקשורות לשנת שמיטה. על הערמה בהלכה ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, ערך הערמה; הרב ישראל רוזן, "הערמות הלכתיות כתקנות ציבור", תחומין, כא (תשס"א), עמ' 209-222.

הגוי, עוקפת את איסור התורה "בל יראה ובל ימצא" שיש ביחס לחמץ בפסח. מכירת החמץ, היא מכירה לגיטימית וטובה ומקובלת אצל רבים.

לעומת זאת, אין זה כך ביחס למכירת אדמות ארץ ישראל. אסור למכור אדמה מארץ ישראל לגוי, בשל איסור "לא תחנם" - לא תתן להם חניה בקרקע (עבודה זרה כ ע"א). פתרונו של הרב ישראל יהושע מקוטנא הוא, שמאחר ומדובר על טובת היישוב בארץ, אין כאן איסור לא תחנם. נראה שדבריו מכוונים לדברי רבנו נסים, הר"ן (גיטין דף כ ע"ב בדפי הרי"ף):

כענין שכתוב בעכו"ם לא תחנם. וכיון דאיכא מצוה לאו משום דחנינה דידהו דעביד, אלא לצורך עצמו והוי ליה כנותן דמי עצמו.

האיסור הוא שקרקעות בארץ ישראל יעברו לידי גויים בקביעות. היתר המכירה נועד להשיג את המטרה ההפוכה. מכירה לגויים כדי שיהודים ימשיכו להיות קשורים לאדמה, ויכלו להמשיך ולעבד את האדמות בדרכים המותרות בשנת שמטה בקרקע בבעלות גוי, וגם אחר כך בשנים שאחרי שנת השמיטה הם ימשיכו להיות הבעלים, ולא יאפשרו לגויים לפתח את אחיזתם בארץ. כך הסביר זאת הראי"ה קוק, (שו"ת משפט כהן סי' נח):

עתה אם באמת גדול הדחק, עד שתלוי בזה ח"ו חורבן הישוב, נראה דיש להתיר במלתא דרבנן למכור, ע"פ דרך המכירה של חמץ הנהוגה במקום דחק, ולסמוך דישמעאלים שאינם עובדי עבודה זרה אין בהם איסור של חניה בקרקע. ...ויותר י"ל כמו דפירש הר"ן בגיטין פ' השולח על שחרור עבד לדבר מצוה, דמותר מטעמא דלא תחנם נאסר דוקא כשמכוין לטובתם, והכא נמי לא שייך איסור דחניה בקרקע במכירה כזו, שהיא דרך הערמה להפקיע מקדושת שביעית, כדי שיוכלו לעבוד בהיתר, שהיא לטובתנו כדי שיתחזקו ישראל בקרקע.

הרב ישראל יהושע מקוטנא וגם הראי"ה קוק ציינו שהיתר מכירת קרקעות מבוסס על כך ששביעית בזמן הזה מדרבנן. כיון שמהתורה שביעית איננה נוהגת בזמן הזה, וחכמים קבעו רק זכר למצווה, ניתן להקל בתחומים מסוימים כדי לחזק את אחיזתנו בארץ. כך הסביר הראי"ה קוק, (שבת הארץ, מבוא, עמ' נט):

במצוה כזאת, שעיקר עשייתה הוא משום זכר, בודאי מותר לעשות הערמה, שגם בהערמה, כיון שעושה אותה על פי דין תורה, יש זכר למצוה, כי בכל מה שעושין מצד המצוה יש זכר. וכן בשביעית, כיון דלא נהגה מן התורה ואין אנו עושין כי אם זכר לשביעית, כדי שלא תשכח תורת שביעית לכשיגיע הזמן שנקיים אותה מן התורה לבל חקיה, יש לומר שגם אם מפקיעים את המצוה ע"י איזו הערמה המותרת יש גם בזה גופא זכר למצוה.

נקודות הדמיון בין תקנת פרוזבול לבין היתר מכירה הם בכך שההיתרים מבוססים על כך ששביעית בזמן הזה מדרבנן, וכן שהתקנה נועדה בעצם לחזק ולסייע לקיומה של המצווה, ולשמר את המצווה בצורה מסוימת עד שיבואו ימים בהם יקוימו המצוות הללו מהתורה. התקנה היא לטובת הציבור וקיומו החברתי-כלכלי, ולא איזשהו פתרון למצוקה אישית. חיזוק ההתיישבות היהודית בארץ, וכן חיזוק עמידתם של עניים, ע"י כך שימשיכו להלוות להם.

אלא שכאמור, לכשיגיעו ימים ששביעית תהיה שוב מהתורה, אי אפשר יהיה להשתמש בהיתרים אלה, ולכן יש להתרגל לאט לאט לקיים את מצוות השמיטה - קרקעות וכספים, מבלי להיזקק להיתרים הללו.